

Diebl hergestellt, der in der Prager Neustadt im Jahre 1706 das Stadtrecht erworben hat. Hier heiratete er die Witwe nach dem dortigen Meister Kaspar Andreas Schödl, dessen gut eingeführte Werkstatt er übernahm. Von dem Zinngießer J. K. Diebl stammen ebenfalls zwei weitere Särge: der von Maria Eleonore (1687–1717), mit dem Ordensnamen Maria Kajetana, Mitglied des Ordens der Anunziatinnen – Zölestinerinnen, der Tochter von Franz Anton Graf Sporck, und der Sarg des eigentlichen Gründers von Kuks/Kukus, Franz Anton Graf Sporck, der den Sarg als „memento mori“ noch unter seinem Leben, wahrscheinlich kurz nach dem Tod seiner erstgeborenen Tochter, spätestens jedoch bis Mai 1720, als der Zinngießer J. K. Diebl starb, anfertigen ließ.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Kindersarg von Johann Franz Sporck (1691–1693). Blick von Oben.
Abb. 2: Rückseite der Aufschriftstafel des Kindersarges mit torsal erhaltenen Gravierung des Gekreuzigten.

Abb. 3: Sarg von Franz Anton Graf Sporck (1622–1738). J. K. Diebl, Prag – Neustadt, vor 1720 Gesamtansicht.

Abb. 4: Sarg von Franz Anton Graf Sporck (1622–1738). J. K. Diebl, Prag – Neustadt, vor 1720, Detail (Alle Fotos aus dem Archiv von M. Eisler).

(Übersetzung J. Kroupová)

DIVADELNÍ ARCHITEKTURA ATELIÉRU FELLNER & HELMER V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

DANA HLADÍKOVÁ

Stavební tvorba 2. poloviny 19. a začátku 20. století zůstávala dlouho nedoceněna a její hodnocení prošlo složitým vývojem. Fenomén tzv. historismu má pochopitelně hlubší význam než jen návrat k dávným estetickým hodnotám. Většinou však nešlo pouze o minulost samu, ale o kontemplativní zážitek odstupů a časového napětí. Vzhledem k rozsahu výstavby divadel v období historismu je v tomto příspěvku věnována pozornost šesti divadlům, postaveným v českých zemích firmou Fellner a Helmer.¹⁾ Na vybraných příkladech je doložena mj. skutečnost, že i po více než sto letech slouží divadla, po dílčích úpravách, stále svému účelu a stala se neodmyslitelnou součástí urbanistického celku jednotlivých měst.

Velké množství údajů o životě a činnosti architektů F. Fellnera a H. Helmera podává kniha Wurma-Arnkreuze,²⁾ vydaná po jejich smrti 1916 a 1919. Autor byl spřízněn s arch. Fellnerem a většinu informací ke knize získal od Fellnerova strýce Roberta Reinera, rovněž architekta.

Ferdinand Fellner se narodil 19. 4. 1847 v Roßbau, tehdejším předměstí Vídně. Ve 40. letech 19. stol. byl Lichtensteinský park v Roßbau přístupný veřejnosti. Fellner měl tak od mládí možnost inspirovat se Martinelliho barokní stavbou Lichtensteinského paláce s výrazným nástupním scho-

dištěm a sloupy. Toto prostředí a základní povědomí o architektuře, které získal v ateliéru svého otce, mělo zásadní vliv na jeho pozdější profesní vývoj. Roßbau byla od nepaměti oblast, kde se zpracovávalo dřevo a kámen. Fellnerův pradědeček byl dvorním tesařem a měl od roku 1830 dílnu na Pramergasse (na místě dnešní Votivkirche), měl 9 synů a 1 dceru. Po smrti otce se vedení tesařské dílny ujal Jacques Fellner. Fellnerův otec – Ferdinand Fellner st. – se narodil roku 1815 jako v pořadí desáté dítě. V letech 1834–37 studoval architekturu na Akademii výtvarných umění. Záhy se stal uznávaným architektem, hodně cestoval např. do Itálie, a získával tak nové inspirativní popudy. V letech 1868–70 byl zvolen do obecní rady. Oženil se 17. 1. 1846 a měl 10 dětí (dvě zemřely ve velmi nízkém věku).³⁾ Během své ateliérové praxe vyprojektoval také několik divadel ve Vídni, např.: Thalia-Theater na Lerchenfelderstraße, Treumann-Theater na Franz-Josephs-Kai, Stadttheater na Seilerstätte.

Ferdinand Fellner ml. studoval nejprve reálku, v roce 1866 se zapojil do spolupráce v otcově ateliéru. Bylo to v době, kdy otec onemocněl a mladého syna pověřil částečnou rekonstrukcí ve vídeňském servitském klášteře. Souběžné práce v ateliéru a studium na vídeňské technice, které musel Fellner ml. v roce 1871 (25. 9. zemřel otec) přerušit, byly velmi náročné, ale naučily mladého architekta disciplíně a zvládání náročných úkolů. Povahové vlastnosti mu patrně také umožnily, aby snesl velké nároky, které na něj již od mládí kladl přísný otec. Ve svých 24 letech (po smrti otce) byl Fellner ml. schopen převzít všechny otcovy zakázky a provést je co nejlepším způsobem, což podstatně zvyšovalo jeho autoritu. Se stavbou divadel přišel mladý Fellner do styku už v otcově ateliéru. Od konce 50. let zde totiž vznikaly plány: přestavby vídeňského novoměstského divadla po požáru, novostavby divadla v Badenu, Thaliatheatru⁴⁾ a tzv. Kai nebo Treumanntheatru, což bylo spíše sezónní divadlo pro cca 1500 diváků.⁵⁾ Od roku 1870 spolupracoval Fellner ml. i na výstavbě Interimsttheatru v Brně, dále se podílel na projektování plánů k divadlu v Temesváru a plánů k vídeňskému Stadttheatru. Při realizaci vídeňského Stadttheatru se radil pravidelně s provozním ředitelem této instituce dr. Laubem. Laube měl v té době již velmi bohaté praktické zkušenosti ze stavby divadel a znal obvyklé požadavky investorů na divadelní sály.

Fellner ml. musel po smrti svého otce nedokončené plány doplňovat, souběžně při tom studoval na vídeňské technice. V roce 1871 se oženil s Katharinou Plankovou z Vídně a o rok později se jim narodil první syn Ferdinand, zv. Ferry, později též architekt, který studoval techniku v Berlíně, Stuttgartu a ve Vídni a pak vstoupil do otcova ateliéru. Jeho dílem byly plány na přestavbu obchodního domu Gerngroß na Mariahilferstraße. Ferry zemřel poměrně mlád v roce 1911. V roce 1873 se Fellnerovi ml. narodila dcera Melanie, která se provdala za Moritze Reinera – sekretáře rodu Pallavicini, měli spolu syna Roberta. Ten se měl stát dědicem po dědečkovi.⁶⁾ 22. 3. 1916 po mrtvičním záchvatu Ferdinand Fellner ml. umírá. Jeho dcera Melanie zemřela v roce 1909.

Hermann Helmer se narodil 13. 6. 1849 v Harburgu (tehdejší předměstí Hamburku) jako syn zlatníka.⁷⁾ Nejprve se vyučil zedníkem, dále se učil na řemeslné škole v Nien-

burgu a. Weser a poté studoval na stavebních školách v Hannoveru u prof. Köhlera a v Mnichově u prof. Rudolfa Gottgefreue. Praktické dovednosti pak mohl uplatnit od července 1868 po vstupu do Fellnerova ateliéru, kde pracoval jako kreslič. Pod vlastním jménem vyhrál v roce 1870 (v 21 letech) soutěž na divadlo a redutu ve Varaždinu (Chorvatsko), a stavbu rovněž realizoval. Ve Varaždinu Helmer poznal svou manželku Filipine Levancic, se kterou měl později čtyři děti: Adele (1877), Irene (1881), Hanse (1882) a Hermanna (1878). Hermann se stal též architektem, nejdříve studoval techniku ve Vídni a později spolupracoval s otcem v ateliéru. Díky Hermannovi pronikly v pozdní fázi do projektů ateliéru prvky secese. Když Helmerovi 2. 4. 1919 zemřel otec, převzal mladý Hermann vedení ateliéru. Po prohrané světové válce měl ateliér na zmenšeném území Rakouska málo zakázek, patrně se spolu s architektem M. Dülferem zúčastnil soutěže na obnovu bulharského národního divadla v Sofii po požáru v roce 1923, vedení stavby však později zcela převzal Dülfer. Ateliér Fellner a Helmer fakticky zaniká v roce 1920 po smrti Helmera ml.

ATELIÉR FELLNER A HELMER

Ateliér se stal úspěšným nejen díky divadelním budovám, ale proslavily ho i další druhy staveb: obytné a obchodní domy, vily, paláce, zámky, banky, koncertní sály, společenské domy, hotely, restaurace, školy, průmyslové budovy, hospodářské budovy, nemocnice, lázeňské budovy, rozhledny, hvězdárna, mauzolea, hrobky. V období od 1870 do 1914 vzniklo celkem 125 staveb.

Ateliér byl založen v roce vídeňské světové výstavy (1873) a nacházel se v ulici Servitengasse č. 5, Vídeň IX. Z právního hlediska však neexistoval, protože firma nebyla zaregistrována ani v živnostenském rejstříku, ani v průmyslové komoře. Firma je registrována ve spolku rakouských inženýrů a architektů, ve spolku německého Volkstheatru. V notářských spisech je uváděna jen jako soukromá společnost, jejíž stavby se nacházely hlavně v německy mluvící oblasti a ve východní Evropě. Šlo tedy pouze o formální společenství, které nebylo nijak protokolováno, před zemským soudem pro civilní právo vystupovalo jako soukromá společnost uzavřená před dr. Moritzem Reinerem, c. k. notářem ve Vídni. Tento právní poměr trval plných 40 let a velkou roli v něm patrně hrálo přátelství. Hlavním polem působnosti ateliéru byla habsburská monarchie, Německo, Švýcarsko a některé státy východní Evropy. Určitým impulsem ke sloučení byla v roce 1873 zakázka pro Budapešť, v téže době však již oba architekti měli rozpracované vlastní projekty (Fellner ve Vídni a Helmer ve Varaždinu).

Ateliér měl přibližně 20 stálých kancelářů s vlastními vedoucími pracovníky, kteří kontrolovali průběh práce, počínaje vypracováním projektu až po vlastní vedení stavby. Za celou dobu působnosti ateliéru jím prošlo kolem 360 architektů.⁸⁾ Spolupráce obou architektů trvala celých 43 let, tzn. do Fellnerovy smrti. Do určité míry si architekti práci mezi sebou dělili, a to tak, že Fellner vedl obchody, pohovory, smlouvy, obchody se staviteli a místním stavebním dozorem, prováděl kontroly, vyznal se lépe v mentalitě lidí a rozuměl různým dialektům v monarchii. Helmer dohlížel na projektování plánů a stál v podstatě v čele kanceláře. Při

velkém množství zakázek vyjížděl rovněž na služební cesty. Později se dělba práce pozměnila, každý vedl jednu stavbu. Vlastní smlouvy se stavebníky obvykle obsahovaly závazky pro provádění projektu: koncepce plánů, plány stavby, detaily s popisem stavby, náklady stanovené k pevnému časovému bodu. Dále se zpracovávala výkresová dokumentace: statické položky, plány topení, vzduchotechnika a jevištní zařízení. Byl zajišťován průběžný stavební dozor prací, pravidelné inspekce vedoucích architektů, dozor účetnictví. Garančními závazky pro architektky byla jednoduchá proveditelnost stavby a nepřekročení stavebních nákladů. Za práci obvykle obdrželi Fellner a Helmer dohromady 5 % z celkových nákladů, honorář byl splácen v průběhu stavby.⁹⁾ Někdy byl ateliér pověřen stavbou okamžitě, bez vypsání soutěže.

K dobré pověsti ateliéru rovněž přispívalo členství obou architektů v nejrůznějších spolcích a jejich četná vyznamenání. Od roku 1873 byl Fellner členem Rakouského spolku architektů, o tři roky později se členem tohoto spolku stává i Helmer. Helmer byl dále předsedou výboru pro výzkum a stanovení protipožárních opatření na modelovém divadle a členem společnosti výtvarných umění od roku 1873. Na 8. mezinárodním kongresu architektů v roce 1908 byl Helmer zvolen viceprezidentem. Od roku 1905 se Fellner stává prezidentem Německého spolku lidových divadel. Zasloužil se o výstavbu Volkstheatru jako architekt a spolustavebník a jeho busta se nachází ve vestibulu tohoto divadla. Pokud jde o vyznamenání, získal Helmer rytířský kříž řádu Františka Josefa, řád železné koruny III. třídy za přestavbu dvorního divadla v Darmstadtu, v roce 1905 rytířský řád I. třídy, řád za zásluhy velkovévodství hesenského a za stavbu Národního divadla v Sofii velitelský kříž. Fellner obdržel v roce 1875 rytířský řád Františka Josefa a v roce 1914 komturský kříž a švédský řád severní hvězdy. Oba architekti byli jmenováni do funkce vrchního stavebního rady, Fellner pro rok 1903 a Helmer pro rok 1904.¹⁰⁾ V letech 1870–1914 postavil ateliér více než 50 divadel a koncertních sálů, přičemž většina z nich se osvědčila a dosud slouží.¹¹⁾

Architektonická řešení byla hledána u velkých vzorů té doby, např. ve Vídni či Paříži, a pak byla přizpůsobena místním okolnostem a podmínkám. Vesměs šlo o budovy v historizujícím slohu (eklektická fáze), kdy se jako oficiální styl prosazovalo neobaroko. Velmi zřetelně zde vystupuje především protiklad technického vybavení a požadavek reprezentativnosti. Ateliér používal se samozřejmostí na svých divadlech prvky především italské renesance, jak je užíval např. Theophil Hansen.

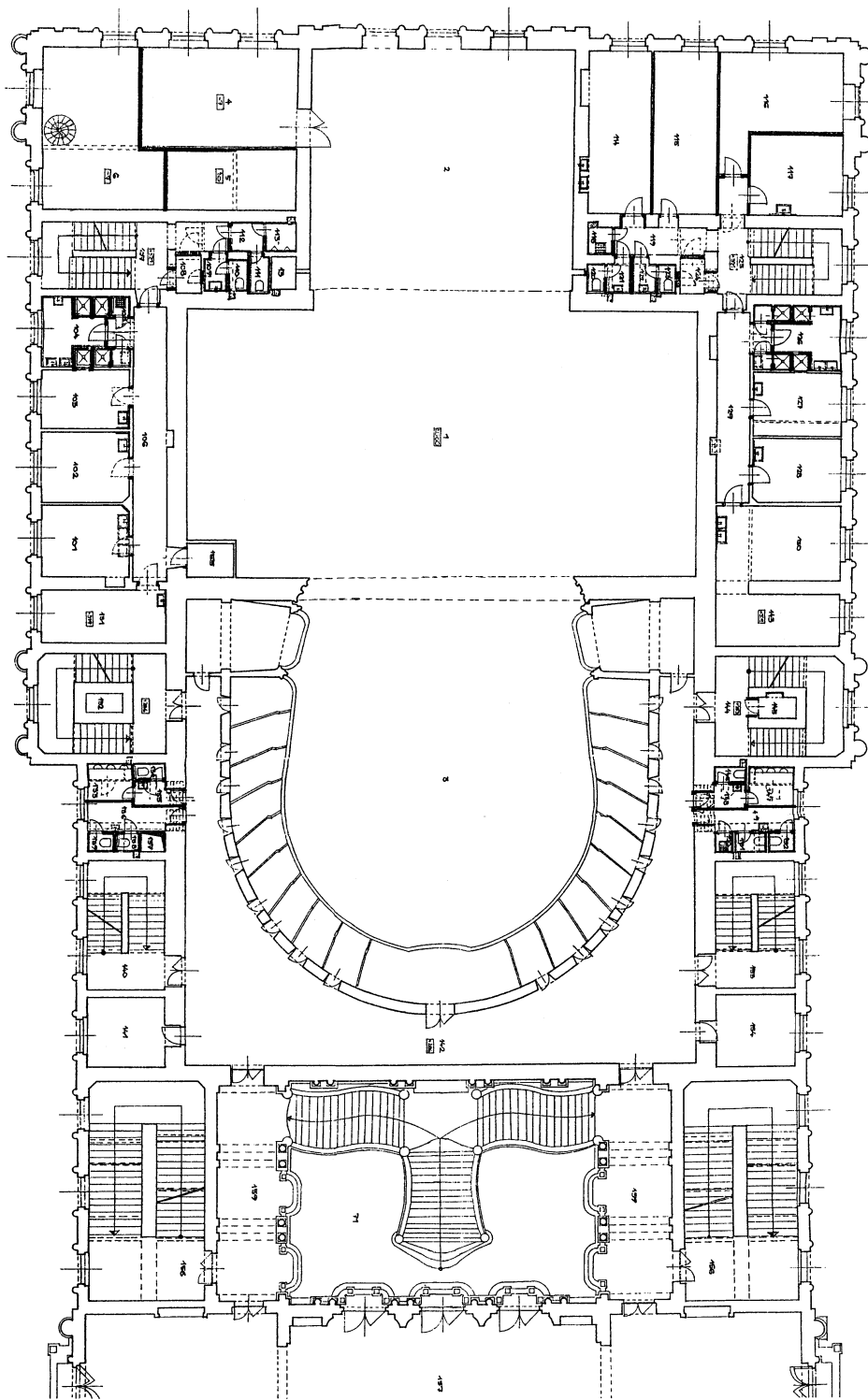
ANALÝZA ARCHITEKTONICKÝCH PRVKŮ

Ačkoli se v ateliéru užívaly prvky různých stylů (renesance italská, německá, baroko, rokoko, empir, secese), jednotlivé úlohy se řešily volně a dle moderních stavebních podmínek, proto nelze budovy klasifikovat podle stylových druhů, spíše by se měly hodnotit jako jednotlivá umělecká díla. Fellner a Helmer nestudovali tolik samotné historické stavby, ale spíše využívali a pozměňovali půdorysná řešení staveb navržených současníky, která byla zveřejňována v odborných časopisech.

Mahenovo divadlo v Brně

Brno bylo po celé 19. stol. převážně německé, skupina českých vlastenců byla zanedbatelná. Národnostní spory mezi Čechy a Němci v Brně se odrazily i při úvahách o stavbě nového divadla. K posílení snah českých vlastenců patřilo i založení divadelního spolku roku 1852, který provozoval odpolední představení v češtině na oficiální scéně v Redutě. O výstavbě nového německého divadla se uvažovalo již v roce 1878. Po jednáních kolem místa a financování, která oddalovala realizaci, nakonec rozhodla městská rada v čele se starostou Gustavem Winterholerem. V květnu 1881 dostal ateliér Fellner a Helmer zakázku, 30. 6. 1881 dodává plány a výpočet nákladů. Stavba byla zahájena 18. července 1881 na bývalém ovocném trhu. Aby byl splněn jeden z požadavků na bezpečnost, musel být ze všech stran volný prostor. 31. října 1882 byl slavnostně uložen závěrečný kámen. Včetně projekčních prací měla stavba trvat pouhých 18 měsíců. Četné požáry evropských divadel v roce 1881 však ovlivnily přepracování plánů s ohledem na nové bezpečnostní předpisy, takže se stavba protáhla do února 1882. Definitivní otevření divadla se tedy konalo až 14. 11. 1882, náklady dosáhly 500.000 zlatých. Stavebník zadal vypracování projektu přímo vídeňskému ateliéru Fellner ml. a Helmer. Stavbu prováděl brněnský stavitel Josef Arnold za řízení vídeňského architekta Josefa Nebelhosteného. Na výzdobě se též podíleli brněnští řemeslníci: sochař Franz Dreßler, kameník Johann Lang, štukatér Georg Weiß a zahradník

Karel Jelínek. Sgrafita vytvořil A. Roth z Vídně. Plastickou výzdobu exteriéru i interiéru provedl Theodor Friedl z Vídně. Autorem nástropních obrazů jsou J. Schmidt z Vídně a A. Fialková. Oponu maloval F. Lefler. Elektrické zařízení prováděly pařížská Sociétés électrique Edison a vídeňská komanditní spol. pro využití elektriny Brückner, Ross, a Cons. Pařížská společnost vyslala své inženýry k montáži veškerého zařízení a zaškolení obsluhujícího personálu do Brna a v roce 1911 navštívil Brno sám Thomas Alva Edison. Jelikož Brno nemělo elektrárnu, byla pouze pro potřeby divadla postavena centrální stanice na výrobu elek-

Obr. 1: Brno, Mahenovo divadlo, půdorysný plán 1. patra (fotoarchiv PÚ Brno).

triny v dnešní Vlhké, dříve Offermanově ulici. Technické novinky městského divadla v Brně přilákaly po jeho otevření řadu obdivovatelů. 17. prosince 1882 zhlédla stavbu exkurze 200 členů Rakouského spolku inženýrů a architektů, kteří ve své cestovní zprávě vysoko hodnotili na prvním místě elektrické osvětlovací zařízení. Brněnské divadlo je prvním plně elektricky osvětleným divadlem v Evropě.

Plocha zastavěná budovou divadla činí 2730 m². Kratší stranou hlavního průčelí se divadlo obrací do dnešního Malinovského náměstí. Prostranství před průčelím je upraveno jako květinový parter, segmentová ramena příjezdové

Obr. 2: Brno, Mahenovo divadlo, pohled do hlediště od pros scéniových lóží (fotoarchiv PÚ Brno).

rampy ústí do trojosého portiku uprostřed. Volně stojící budova divadla se rozkládá na půdorysu obdélníka, přičemž partie jeviště a cca jedna třetina hlediště vystupuje vzhledem k přední partii se vstupními prostory a dvěma třetinami hlediště formou rizalitu. Z bokorysu je rozlišení partie hlediště a jeviště nejlépe patrné v řešení střech (nad hledištěm mansardová, nad jevištěm helmicová střecha). Ze vstupního vestibulu vstoupíme do schodištní části, obě schodištní jednotky jsou příčně posazeny k hloubkové ose divadla. Za schodištními prostory následuje trojtrakt: po stranách střední části se sálem hlediště a jevištěm jsou chodby se šatnami a provozními místnostmi.

Divadlo v Brně je teprve třetí stavbou po Národním divadle Budapešti (1873–75) a městském divadle v Augsburgu (1876–77), kterou uskutečnili Fellner a Helmer společně.¹²⁾ Stylové pojetí i dispozice těchto divadel jsou si velmi podobné. Jsou to divadla s hledištěm na podkovovém pů-

doryse pod kruhovým stropem, se dvěma balkóny a vysokou galerií se zdůrazněnými lóžemi v pros scéniu a množstvím dalších loggií v přízemí a na balkónech. Vývoj divadelního prostoru však na přelomu 19. a 20. stol. směřoval z praktických i ideových důvodů (demokratizace) k potlačení lóžového uspořádání a zvýšení počtu kvalitních diváckých míst i v přízemí hlediště. Národní divadlo v Budapešti se tak jeví svými širokými amfiteátry na obou balkónech jako velmi progresivní. V Brně má střední část druhého balkónu 112 sedadel, ale čelo prvního balkónu zaujímá čestná lóže s osmi křesly pro prominenty. Necelá polovina diváků zaujímala místa na úrovni od třetího pořadí výše a z nich se třetina nacházela v zadním prostoru galerie za sloupy podstropních arkád. Důraz zde byl kladen hlavně na reprezentativnost, související mimo jiné i s politickými zájmy německé většiny v Brně. Divadlo má požadovanou výbavu dle dobového vkusu, výjimečné je však vložení vysoké schodištní haly mezi vestibul a hlediště. Prostorová a materiálová náročnost schodiště však není přímo úměrná funkčním kvalitám vnitřní komunikace. Brněnské divadlo je na našem území ojedinělé a má poměrně málo obdob i v rámci divadelní architektury ateliéru Fellner a Helmer. Bývalé Německé městské divadlo, poté divadlo Na hradbách, později Janáčkovo a nyní Mahenovo patří k předním ev-

ropským památkám nejen po umělecké, ale i technické a kulturní stránce. Dokazuje to již samotný fakt, že bylo zařazeno do státního seznamu nemovitých kulturních památek 1. kategorie. Divadlo vzniklo na sklonku tzv. přísného historismu, který se ve Vídni rozvíjel po roce 1850 a formovali ho především architekti T. Hansen, G. Semper a H. Ferstel. Vliv na zásady tohoto pojetí historismu měl i Semperův dvojdielný spis „*Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten*“ a dále činnost R. von Eitelbergera. Cílem přísného historismu bylo vytvoření formálního aparátu z „čistých prvků“ minulých slohů, který by byl použitelný na nejrozmanitější současné stavby. Z těchto čistých stylových forem měly být sestavovány nové celky v duchu příslušných slohů minulosti, především renesance. Nemělo jít o svévolné nakládání s architektonickými články, ani o napodobování a kopírování historických staveb. Ve srovnání se starším, tzv. romantickým historismem idealistické

kého obsahu a synkretické slohové formy let 1830 až 1850/60, nečerpal přísný historismus z raně středověkých a renesančních děl, ale opíral se o zralé a pozdní stavby italské renesance. Architektonický detail a dekorativní prvky fasád divadla (motiv labutí jako výzdoba exteriéru, pleťencové motivy jako parapetní výplně, kompozice tří kruhů v půlkruhových světlicích dveří) mají vzory ve vrcholně renesančních a manýristických dílech zhruba 2. třetiny 16. století, vytvořených Jacopem Sansovinem, Michelangelem, Giorgiem Vasarim v Benátkách a Florencii. Pozdní slohové fázi vlašské renesance odpovídá též optické pojednání fasád, jejichž bohatý členění a zdobný aparát vytváří proměnlivou hru světla a stínu. Umístění budovy na východním okraji centra města bylo významným urbanistickým počinem, souvisejícím s rozsáhlými stavebními změnami města, které v Brně proběhly ve druhé polovině 19. stol. Vídeňský stavitel Ludwig von Förster (tvůrce Ringstraße) ve spolupráci s městským stavitelem Johanem Lorenzem realizovali v letech 1861–63 regulační plán. Na místě zbořených hradeb vznikly uliční prospekty, reprezentační veřejné budovy, obytné domy a parky. Po vzoru Vídně se i v Brně objevuje mezi historickým jádrem a předměstím vložený útvar Okružní třídy. Vídeň se v podstatě lišila pouze měřítkem, ale z hlediska autorského, ideového i časového se stavební situace obou měst vlastně kryla. Nová výstavba na původních pevnostních pozemcích tedy představovala počátek přerodu metropole v moderní velkoměsto, který byl dovršen přestavbou centra na přelomu 19. a 20. stol. a jehož doznívání můžeme pozorovat ještě před 1. světovou válkou. Budova divadla byla v roce 1975 rekonstruována.

Divadlo F. X. Šaldy v Liberci

V Liberci bylo od roku 1820 cechovní divadlo, které však v roce 1879 vyhořelo. Touha města po novém divadle stále rostla, byl ustanoven výbor, který do konce roku 1880 shromáždil 50 tisíc zlatých na stavbu nového divadla. Záhy mohla být vypsána městským zastupitelstvem neomezená soutěž. Byly stanoveny pouze tyto podmínky: kapacita – 900 až 1 000 diváků, maximální výdaje – 135 tisíc zlatých. Do soutěže došlo 22 návrhů. První cenu získal arch. Hans Miksch a Julian Nidzielski z Vídně, druhá cena patřila Bernardu Schreiberovi z Drážďan (též autor návrhu divadla v Teplicích). Neoceněny zůstaly projekty libereckých architektů Sacherse, Gärtnera a Bürgera, dále projekt O. Tieze (Berlín), R. Stübch (Praha). Výherci dodali další plány pro stavbu. Pak však nastaly komplikace, které trvaly do června, kdy byly kontakty přerušeny. Fellner a Helmer se soutěže nezúčastnili a přesto byli vyzváni, aby převzali plánování divadla. Již 30. 8. 1881 podali plány s výpočtem nákladů (237.878 zlatých). Bylo doporučeno snížit počet

Obr. 3: Liberec, divadlo F. X. Šaldy, pohled na průčelí (foto D. Hladíková, 2000).

pořadí ze tří na dvě, aby interiér nepůsobil příliš cylindricky. Nový projekt počítal se 718 sedadly a 262 míst bylo určeno k stání. 1. září byly dodány podrobné plány a rozpočty a byly zahájeny opravy. Vedení stavby převzala liberecká firma Sachers a Gärtner, hlavní umělecký dozor prováděl Ferdinand Fellner. Krátce po zahájení prací muselo být dílo přerušeno, protože po požáru vídeňského divadla (1881) byly požadovány změny plánů. V roce 1882 byly návrhy přepracovány a náklady na stavbu se zvýšily o 14.000 zlatých, poplatky za pozemek se snížil o 200 zlatých. 30. 9. 1883 bylo divadlo otevřeno Schillerovým dílem Vilém Tell. Předpokládaná kapacita se snížila o 200 míst.

Volně stojící budova na obdélném půdoryse, zastavěná plocha¹³⁾ činí 1260 m² (z toho 102 m² zabírá pozdější přístavba). Hlavní průčelí se obrací do komunikace, která po jedné straně sousedí s budovou radnice.¹⁴⁾ Segmentová ramena příjezdové rampy ústí do trojosého portiku uprostřed. Divadlo sestává ze dvou hmotových částí, které přiznávají vnitřní členění hlediště – jeviště, navenek jsou formou mírně vystouplých rizalitů přiznány i vstupní prostory. Poměrně dominantním útvarem na boční straně divadla je věž nad jevištní částí. Střední část se sálem hlediště a jevištěm má ochozové chodby po stranách. Na vnější straně chodeb jsou umístěny šatny a provozní prostory. Kolem ústředního prostoru jeviště obíhají úzké chodby, jejichž vnější stranu tvoří vstupy do provozních místností, které mírně rozšiřují rozměry obvodu v této části. Ze vstupní předsíně vstoupíme dále do prostoru schodištní haly. V interiéru přízemí jsou dva páry schodišť příčně situovaných k hloubkové ose stavby.

Libereckému divadlu se typově nejvíce blíží Volkstheater v Budapešti a divadlo v Augsburgu. Podobně je zde řešen zejména systém schodišť dle francouzského vzoru. Původní osvětlení bylo plynové a až od roku 1906 elektrické. Podle původního projektu bylo v hledišti 956 míst (z toho 132 k stání), později došlo ke změně – 700 míst k sezení a 200 k stání. Akustika i osvětlení je dobré. V roce 1930 bylo libereckým malířem Fr. Plischkem do pruhu nad obo-

nou namalováno 5 medailonů s podobiznami (Mozart, Beethoven, Goethe, Wagner, Schiller). Souběžně s libereckým divadlem bylo budováno i divadlo v Brně, které však působí okázaleji na úkor řešení účelnosti. Podobné je řešení kruhového štukového stropu nad hledištěm, kde jsou umístěny malované výjevy nepravidelného oválného tvaru. V Liberci již došlo k redukci počtu lóží, čímž bylo umožněno využití dalších prostor parteru pro řady sedadel a na balkóně se mohlo rozvinout amfiteatrální uspořádání. U řešení schodišť je upřednostněna funkčnost před okázalostí. I nadále však v pojetí exteriéru i interiéru přetrvává myšlenka reprezentace v neorenesančním stylu (sloupové řady, zlacená štukatura). Základní schémata řešení exteriéru navazují na Brno, ale nejsou tolik okázalá, např. na průčelí je vynechán sloupový podjezd a předsunutá loggie, chybí figurální zdobený tympanon nad hlavním průčelím.

Městské divadlo V. Nezvala v Karlových Varech

První divadlo, tzv. Komedienshaus, v Karlových Varech se objevuje již kolem roku 1717. Stávalo vedle alejí lázeňského parku. Jeho charakter byl spíše provizorní, bylo postaveno z prken, malty a kluhu. Dr. Becher žádal 1786 gubernium o povolení stavby nového divadla, protože starý objekt podle něj již připomíná chlév pro dobytek. Spolu s Becherem se na postavení divadla přičinil nejvyšší purkrabí Českého království Rudolf, hrabě Chotek. Žádosti bylo vyhověno a roku 1787 byl za 2000 zlatých koupen pozemek. Plány navrhl Petr Schäck z Chebu a stavbu provedl Mateus Leistner z Falknova. Kvůli horké spodní vodě muselo být divadlo postaveno na roštu. Vnitřní konstrukce byla dřevěná, jinak bylo použito cihel. Opona s Parnasem a 9 múzami držícími vřidelní poháry i kulisa prospektů byly namalovány malířem Cramerem. Většina prostředků na postavení tohoto divadla plynula z tzv. vřidelní pokladny (Sprudel – Salzkasse), která byla zřízena kolem roku 1765 a polovina příjmů z ní byla určena na zlepšení pobytu lázeňských hostů. Nové divadlo bylo otevřeno 22. 7. 1788 operou Figarova svatba.

Město v této době prožívá neobvyklý příliv lázeňských hostů, kteří touží kromě léčby i po zábavě a divadelních představeních. S postupným vývojem města a jeho lázeňských aktivit přestává i toto divadlo vyhovovat dobovým požadavkům na provoz a neuspokojující je i jeho kapacita. I když toto divadlo mělo poměrně prostorný interiér, účelné osvětlení a dalo se z něj rychle a bezpečně uniknout na ulici, roku 1884, těsně před začátkem stavby nového divadla, bylo staré divadlo strženo.

Roku 1870 se usnesla městská rada o stavbě nového divadla. Důvody postavení nového divadla byly: umožnění přístupu většímu počtu diváků, vyhovění požadavku českého místodržitelství na zajištění plné bezpečnosti diváků (platnost od osmdesátých let). Byl zřízen nový fond na stav-

Obr. 4: Karlovy Vary, divadlo V. Nezvala, pohled na boční průčelí (foto D. Hladíková, 2000).

bu a vykoupěny domy čp. 276, 277, 278, 279 (plocha 461 m²) a dále připočteny obecní pozemky, parcela bývalého skladu, dvůr, ulice před divadlem a ulička mezi čp. 276, 277. Roku 1871 proběhla 1. soutěž, ale bez pozitivního výsledku. Teprve při dalším jednání 24. 3. 1876 byl určen pro divadlo a parčík konkrétní pozemek na místě staršího divadla (ve sklepích při Divadelní ul. se zachovaly dva drobné prostory oválně valeně zaklenuté jako pozůstatek staršího divadla) a byla vypsána další soutěž s podmínkami, že divadlo má pojmut 800 diváků (tento počet nesmí být překročen), náklady byly stanoveny na 220 tisíc zlatých. Do soutěže se přihlásilo 23 návrhů téměř výhradně rakouského původu. První cenu získal návrh s názvem „Arti ars“ od Gustava Korompaye, druhá cena patřila návrhu „Wegweiser“ od Andrease Streita a třetí cenu získal ateliér Fellner a Helmer s návrhem značeným „F. H.“. Spory kolem stavebních nákladů způsobily, že návrh Korompaye nebyl realizován, správa města vypsala novou soutěž, která však nepřinesla žádný pozitivní výsledek. Nakonec jednala městská rada přímo s Fellnerem a Helmerem. Dodané plány posoudila městská rada na schůzi 14. července 1883 a 17. srpna vyslechla podrobnou informaci F. Fellnera o potřebných stavebních pracích a předpokládaných nákladech.

Poslední představení původního divadla bylo stanoveno na 14. září, výnosem z 2. září vyslovilo místodržitelství s rozhodnutím o demolici souhlas, takže druhý den po určeném posledním představení začaly bourací práce, které trvaly i během celého následujícího roku. Na podzim 1884 se začalo se stavbou. Provádějícím architektem zde byl F. Fellner. Na začátku stavby došlo ke sporům s projektantem o výši nákladů ohledně technických záležitostí, osvětlení a topení i o výši autorského honoráře 20 tisíc zlatých. Stavební náklady vyšly na 400 tisíc zlatých, za místo bylo zapláceno 180 tisíc zlatých. V dubnu 1885 píše karlovarský Fremdenblatt, že vnější stavba je téměř hotova, a stejně tak střecha nad jevištěm. U střechy nad hledištěm práce pokračují. V červenci 1885 byly objednány dekorace u vídeňské firmy Brioschi-Burghardt-Kautsky a v září byl již vypsán konkurs na pronájem pro léta 1886–90. Projekt byl čas-

Obr. 5: Karlovy Vary, divadlo V. Nezvala, pohled na boční průčelí od jevištní části (foto D. Hladíková, 2000).

tečně pozměněn, místo honosného krytého nájezdu ke vchodu byla provedena pouze ozdobná kovová stříška. Během zahájení stavby začaly spory o náklady hlavně na technické vybavení, osvětlení, topení. Ve veřejných prostorách bylo instalováno elektrické osvětlení (podobně jako již předtím v Brně – 1882, v Záhřebu –1884), v ostatních prostorech bylo osvětlení plynové. Pro zvýšené náklady nebylo v Liberci a v Bratislavě el. osvětlení vůbec plánováno.

Vrchním dozorem stavby byl pověřen městský architekt Oertl, vedoucím stavby arch. Horčíčka. Stavební práce prováděla karlovarská firma Emiliana Grimma, železné konstrukce dodala vídeňská firma Brückner & Ross. Plastická a štuková výzdoba je dílem Friedla a Völkla a K. Vacka z Karlových Varů, malířskou část výzdoby provedli Ernst a Gustav Klimtové spolu s Franzem Matschem.

Zcela hotova byla stavba 15. září 1886. Toho dne dopoledne se konala slavnost položení základního kamene. Arch. Fellner předal klíče od budovy starostovi Eduardu Knollovi, do závěrečného kamene bylo vloženo pouzdro s plány a zprávou o stavbě. Divadlo bylo dále předáno řediteli Raulovi. Večer se konalo zahajovací představení Figarovy svatby.

Karlovarské divadlo je mohutná volně stojící budova na lichoběžníkovém půdorysu. Zastavěná plocha činí 1 075 m². Hmotově je vnitřní dělení na hlediště a jeviště příznáno formou rizalitů na bočních průčelích. Tyto rizality ohraničují hledištní a vstupní prostory. Jeviště se nachází v zadní třetině lichoběžníku, která mírně ustupuje za rizalitem, jenž ukončuje hledištní část. Hlavní průčelí obrácené k nábřeží je užší, podélná osa celé budovy je kolmá směrem k vodě. Po zboření domu na severovýchod od divadla se otevřelo prostranství s parčíkem, v němž se významně uplatňuje boční fasáda divadla. Převážnou část budovy kryje mansardová střecha, ze hmoty vystupuje ve střední části nad

jevištěm výrazněji provaziště, půdorysně příčně umístěné k hloubkové ose divadla. Boční trakty provaziště jsou ve stejné výši jako přední část budovy, ale kryté pouze pultovými střechami s malým spádem. Všechny výzdobné prvky fasády jsou neobarokní. Ze vstupního vestibulu na obdélném půdoryse vyúsťují ze zkosených rohů na delší straně proti vstupu diagonální dvou-ramenná schodiště do prvního patra k balkonům. Na kratších stranách obdélného vestibulu jsou vstupy k bočním schodištím, řešeným na půdoryse oválu. Sál hlediště a jeviště leží na hloubkové ose divadla, po stranách jsou boční ochozové chodby, šatny a provozní prostory, přičemž těleso sálu vrcholem své oválné části zasahuje do prostoru mezi diagonálními schodišti.

Časově se karlovarské divadlo řadí za brněnské a liberecké, mimo naše území do tohoto

období spadá též divadlo v Segedině a Rijece. Koncepte založení je podobná, stylové pojetí různé. Proti monumentálnímu novorenesančnímu pojetí Brna a Liberce je exteriér i interiér divadla v Karlových Varech ovládnut neorokokovými formami. Význam tohoto divadla v rámci realizovaných divadel ateliéru spočívá především v tom, že jsou zde poprvé řešeny vstupní partie tak, aby byla rovnováha mezi účelem a krásou. Z půlkruhového vestibulu se paprskovitě rozbíhají schodiště k jednotlivým pořadím, architektonicky zdůrazněné schodiště do foyeru v hlavním pořadí je vedeno diagonálně. Zohledněny byly rovněž sociální rozdíly diváků: z vestibulu podél obou schodišť do foyeru vedou vstupy na galerii hlediště, která byla určena sociálně slabším. V případě požáru měla být použita samostatná oválná schodiště vedoucí na galerii a každá část hlediště měla vlastní východ. Toto řešení dispozice se stalo charakteristické pro další projekty ateliéru, u nás bylo dále použito u Nového německého divadla v Praze. Motiv loggie byl velmi oblíbeným prvkem v kompozici hlavních průčelí. V Karlových Varech se motiv loggie uplatnil též na budově Lázní I a u Národního domu. Loggie je také důležitým prvkem na průčelí vídeňského Deutsches Volkstheater (1888 – 89). Karlovarské divadlo je stylově první důsledně neobarokní divadlo. Systém pilastrů a pásování je ještě poplatný staršímu neorenesančnímu výrazu, který ateliér do té doby využíval (ještě 1886 – 87), bylo užito u Nového německého divadla v Praze. Jednotlivé zdobné prvky jsou odezvou vídeňského baroka (např. atlanti v interiéru a na loggiích mají své předchůdce na stavbách Fischera z Erlachu a L. Hildebrandta), dále sem spadají toskánské sloupky loggií, drobné šitky s vrcholovou volutovou sponou (podobné můžeme najít na portálu vídeňského kláštera salesiánek od D. F. Allia). Rozměry i strukturou drobná štukatura je odvozena od výzdoby zahradního paláce prince Evžena ve Vídni (hlavně por-

tály s nadsvětlíkem tvaru okulu). Jestliže zvážíme, že neo-barokní formy se v českém prostředí objevují až s působností Ohmanna v Praze v 90. letech, pak patří karlovarské divadlo mezi nejstarší neobarokní stavby v českých zemích

Hodnotnými prvky v zařízení divadla v Karlových Varech je především původní ventilační systém s vytápěním a další divadelní technika.

Státní opera v Praze

Divadlo vzniklo na místě původního Novoměstského divadla (Niklas, 1858), dřevěné budovy pro letní provoz. Byla to stavba komponovaná v duchu Semperových tezí. Tato budova však přestala v 80. letech vyhovovat bezpečnostním předpisům, a proto byl její provoz v roce 1882 ukončen. Na místě zrušené budovy mělo být dle záměru pražských Němců, kteří měli v té době většinu v Zemském sněmu, postaveno nové pevné německé divadlo. K vypracování projektu byl okamžitě vyzván vídeňský ateliér Fellner a Helmer. Uskutečnění plánů se zdálo být již na dosah, ale začala kampaň českého tisku proti projektu. Češi žádali na Zemském sněmu o realizaci vlastního divadla. Tehdy byly oba návrhy v Zemském sněmu zamítnuty. Pražská německá obec nakonec rozhodla, že divadlo postaví z vlastních prostředků, protože se mezitím změnilo národnostní složení v Zemském sněmu, a tak padly i jakékoli dotace. Dne 4. 2. 1883 byl ustanoven spolek Theaterverein v čele s hrabětem Oswaldem Thunem-Hohensteinem. Spolek byl bohatě obdarován (mj. císařem Františkem Josefem, který daroval 10 tisíc zlatých). Na schůzi 8. 11. 1885 bylo ohlášeno, že stavba bude zahájena počátkem roku 1886. 25. 3. 1886 bylo provedení plánů zadáno Alfonsu Wertmüllerovi – architektovi z Prahy. Výkop byl zahájen 29. 3. Dne 8. 9. 1887 byl v pražském deníku Bohemia otištěn detailní popis včetně sochařské a malířské výzdoby. 5. 1. 1888 bylo divadlo otevřeno Wagnerovou operou *Mistři pěvci norimberští*. Ředitelem Nového německého divadla se stal Angelo Neumann.

Plastická výzdoba je hlavně dílem Theodora Friedla, na vysokých reliéfech stropu hlediště se podílel též Vogel, malířskou výzdobu sálu a hlavní oponu provedl Eduard Veith.

Budova prošla v letech 1967–73 adaptací a modernizována byla i technika. Došlo ke zvýšení provazištní věže tak, že se výrazně narušila proporční vyváženost zadní části budovy.

Státní opera je volně stojící stavba na obdélném půdoryse. Zastavěná plocha činí 2528 m².¹⁵⁾ Stavba se nachází blízko Národního muzea a zadní částí navazuje na areál nádraží (t. č. Františka Josefa), což projektantům neumožňovalo příliš velkorysé pojetí jevištní či provozní části. Divadlo mělo k dispozici pouze malou zahrádku s restaurací, tento pozemek byl v roce 1930 zakoupen burzou, která zde zřídila svou novou budovu.

Vnitřní uspořádání budovy do tří částí (vstup, hlediště, jeviště) je nejlépe patrné zvenčí v úrovni různě rozlišených

Obr. 6: Praha, Státní opera, pohled na boční a hlavní průčelí (foto D. Hladíková, 2000).

Obr. 7: Praha, Státní opera, pohled do vstupního vestibulu (foto D. Hladíková).

střech. Přední část tvoří rizalit se vstupními prostory (vestibul, foyer v prvním patře). Na kratších stranách příčně oválného vestibulu jsou umístěna schodiště (jeden pár diagonální a jeden pár příčně situovaný vzhledem k hloubkové ose budovy). Dále po hloubkové ose navazuje za vstupními prostory sál a za ním jeviště. Po stranách se za těmito prostory nacházejí ochozové chodby, šatny a provozní místnosti.

Ateliér Fellner a Helmer zde realizoval svůj nejnáročnější projekt rozsahem pro 2000 osob i náročností provedení na našem území, a Praha tak získala do dnes nejlepší operní divadlo. Všechny části této stavby měly poukázat na zámožné publikum, pro které v první řadě bylo divadlo určeno. Proto se zde v tak velké míře uplatňují lóže (celkem 84). V době, kdy divadlo vzniklo, už nebyl tento typ s lóžemi příliš aktuální. Velký počet míst (470) byl projektován především na galerii, z toho 152 sedadel ve čtyřech řadách bylo za obvodovými nosnými sloupy. Další 456 míst se nacházelo v přízemí a 108 na balkóně s průběžnými řadami sedadel v prvním a druhém pořadí. Toto řešení mohlo být z hlediska viditelnosti uspokojivé jen díky dobře řešeným půdorysným a výškovým proporcím.

V půdorysném uspořádání zde architekti opakovali podobné řešení vstupní části jako v Karlových Varech (vestibul, foyer jsou však v Praze na půdoryse oválném). Radiální vedení schodiště a důraz na směr k foyeru a balkónu se bude opakovat i v pozdějších projektech ateliéru, přičemž vždy bude dodržena zásada bezpečnosti, elegance a přehlednosti.

Ve stylovém ztvárnění se podobně jako u mladšího divadla ve Fiume (1883–85) uplatňuje podvojnost: exteriér je veden v přísných neoklasicistních formách, zatímco v interiéru převládají neorokokové prvky. Tržeschlik^[6] zde spatřuje směr italské a francouzské vrcholné renesance s prvky napoleonského stylu a některé prvky byly podle něj přejaty od Schinkela. Hodnotí divadlo pozitivně pro jeho impozantní pojetí a uspořádání detailů fasády, a to i bočních částí. Naproti tomu odsuzuje Národní divadlo, protože přiznání vnitřního prostoru je navenek mylné a neuspokojuje ho ani detailní neorenesanční řešení celkového pojetí.

Městské divadlo v Jablonci nad Nisou

Spolek divadelních ochotníků hrával svá představení od roku 1847 v sále staré Střelnice, která stála poblíž dnešní křižovatky ulic Budovatelů a Liberecké. Hrály se především frašky a veselohry, často se představení odehrávala v sálech místních hostinců.

Pro samotný vznik jabloneckého divadla má význam založení Theatervereinu 22. 12. 1894. Na ustavující schůzi, která se konala v dnes již neexistujícím hotelu Krone, se

Obr. 8: Jablonec nad Nisou, Městské divadlo, pohled do hlediště (z: Klein D., Městské divadlo v Jablonci nad Nisou, Jablonec n. N. 1998).

představenstvo rozhodlo vybudovat stálé kamenné divadlo, byly schváleny stanovy spolku a zvoleno předsednictvo a předseda (ředitel místní filiální banky Union R. Nabe). V době založení mělo sdružení dvě stě členů, kteří platili roční příspěvek. Z vídeňské firmy Fellner a Helmer byl pozván architekt Hermann Helmer k posouzení, kde by bylo možné divadlo umístit a předběžně určit rozměry a kapacitu divadla. Helmer doporučil místo, kde dnes stojí nová radnice – Alter Markt. Myšlenka postavení divadla na místě, kde se odehrávaly trhy, se však setkala s nevolí u některých občanů, kteří považovali trhy za symbol nezávislosti města, námitky byly i proti samotné stavbě divadla, protože by prý příliš zatížila daňové poplatníky, a navíc by město mělo podporovat mnohem užitečnější záměry. Představitelé spolku se přesto obrátili na vídeňský ateliér s vypracováním projektu a v květnu 1895 dostala firma Fellner a Helmer upřesněnou zakázku s uvedením údajů o staveništi, rozměrech, počtu míst a dalšími požadavky. V srpnu téhož roku je dodán H. Helmerem signovaný projekt, který počítá s kapacitou 800 diváků a náklady 180.000 zl. Budova měla stát na starém náměstí a z jeho celkové plochy 8 000 m² měla zabírat cca 1/8. Theaterverein však v této době nemá dostatek kapitálu, a proto nepočítá s realizací projektu. V roce 1896 byla ve spolupráci s místním tělovýchovným spolkem uspořádána věcná loterie, od níž si organizátoři slibovali větší finanční přínos. Výsledek byl poměrně úspěšný. Výbor spolku se stále nemohl dohodnout na vhodném místě, v úvahu přicházela místa přímo v centru (dnes Lidická a Liberecká ulice). Nakonec byly koupeny pozemky v Liberecké ulici a vykoupěno dřevěné stavení, které bylo třeba zbourat. O místě, kde se mělo začít stavět, bylo tak definitivně rozhodnuto. Další konkurs je vypsán v roce 1904. Porota zasedala v budově německého kasina na Příkopech v čele s prof. Zítkem z německé Technische Hochschule v Praze a Angelo Neumannem – uměleckým ředitelem německého pražského divadla. První cenu získal vídeňský ar-

Obr. 9: Jablonec nad Nisou, Městské divadlo, pohled na boční a hlavní průčelí (foto nakladatelství Jakoubě, 1999).

chitekt R. Krausz (rodák z České Lípy), který vyšel z ateliéru Fellner a Helmer. Účast ateliéru Fellner a Helmer není známa. Mezi tvůrci předložených návrhů byli i Franz von Krauß, Josef Tölk a jablonecký J. Zasche. Realizace všech, byť kvalitních plánů, by znamenala značné překročení částky 300 000 zl., se kterou spolek počítal. Spolek se obrátil na firmu Fellner a Helmer, aby vítězné projekty upravila a vypracovala nový rozpočet stavby. Ateliér přišel s novou koncepcí, kterou uplatnil při stavbě dalších divadel, a nepřihlížel ani ke svému prvnímu projektu pro Jablonec, protože již byl technicky a stylově zastaralý. Teprve po další finanční sbírce, ke které přispělo i představenstvo místní záložny, byl v roce 1904–05 získán kapitál pro zahájení stavební akce. V roce 1905 probíhají další jednání mezi spolkem a Herrmannem Helmerem. Definitivní plány podepsané výhradně Helmerem, s firemním uvedením „Atelier Fellner und Helmer“, jsou dodány v březnu 1906. Na jednání městské rady v Jablonci 11. 6. 1906 byla vznesena námitka k situaci stavby vzhledem k sousednímu domu, od kterého byla budova vzdálena pouze 12,8 m, což je o 2,2 m méně než předepisuje zákonem stanovené minimum (15 m). Městská rada odsouhlasila plán financování stavby 15. 3. 1906, projekt byl projednán 11. 6. 1906, 19. 6. pověřilo městské zastupitelstvo místní stavební firmu Emiliana Herbiga prováděním zemních prací a stavba započala položením základního kamene v den císařových narozenin 18. 8. 1906. 19. srpna proběhla slavnost položení základního kamene. Místodržitelství povolilo dopisem ze dne 24. 8. zřízení schodů mezi vestibulem a hlavní chodbou přízemí, schody byly vskutku provedeny. Stavba pokračovala velmi rychle, přímý autorský dozor vykonával Hermann Helmer, stavitelem byl místní architekt August Friedl.

O přímém Helmerově autorství však existují pochyby, protože Helmer důrazně odmítal secesi a je nepravděpodobné, že by svůj názor náhle změnil. Jako možné řešení lze vidět podíl Helmerova syna – Hermanna Helmera ml. – na

utváření projektů. Ten se divadelní architekturou zabýval i po otcově smrti a upravoval např. městské divadlo v Pardubicích. V době výstavby jabloneckého divadla Helmer ml. v ateliéru praktikoval, existuje i jím podepsaná technická zpráva. V létě 1907 byla stavba dokončena, komisí dne 2. a 3. září 1907 byla stavba kolaudována. Závěrečné vyúčtování je z 2. listopadu 1907 a celková suma činí 520.486 K 73 Kr, z této sumy byl autorský honorář firmy Fellner a Helmer 21.250 K. Divadlo se pro veřejnost otevřelo 21. 9. 1907 představením opery „Husarenfieber“ (Kadelberg a Skowronek). Celkem pracovalo na stavbě divadla přes 50 firem. Hlavní stavební práce prováděla místní firma stavitele Emiliana Herbiga. Železobetonové konstrukce jsou dílem vídeňské firmy G. A. Wayss, železné

konstrukce zajistila berlínská společnost H. Lehmann & Co. Ostatní stavební a řemeslné práce odvedly místní firmy. Většinu uměleckořemeslné práce zajišťovaly vídeňské firmy: sochařskou výzdobu fasády provedl Friedrich Völkel, zinková sousoší pro hlavní průčelí provedl A. M. Beschorner, štuky, malířské a pozlacovačské práce v hledišti provedla firma Josef Schmidt. Sedací nábytek a svítidla v reprezentativní části budovy jsou rovněž vídeňského původu. Zábradlí pro schodiště na první balkon bylo vyrobeno jabloneckými řemeslníky a je typickou ukázkou bižuterního průmyslu. Kovaná konstrukce zábradlí je doplněna aplikami a pásky z mosazného plechu, které jsou zdobeny lisovaným a cizelovaným reliéfem s rostlinným dekorem.

Během následujících desetiletí prodělalo hlediště četné změny, některé návrhy z 20. a 40. let na pozměnění hlediště nebyly nakonec realizovány, menší vnitřní úpravy byly provedeny v roce 1950, v letech 1964–65 byla provedena generální oprava objektu, která se týkala hlavně sociálního zařízení a technického zázemí. Nové úpravy postihly i hlediště a foyer 1. patra, kde byl nově zřízen bufet.

Volně stojící divadlo se rozkládá na obdélném půdoryse, zastavěná plocha činí 1165 m². Průčelní a jednu boční stranu divadla vroubí komunikace, za níž naproti divadlu navazuje do návrší budovaná vilová čtvrť z konce 19. stol. Zbývající dvě strany jsou obráceny do parkové úpravy. Exteriér divadla odpovídá ve své době běžnému pojetí moderního divadla. V podstatě jednolitý blok stavby, umístěné na volném prostranství, je složen přiřazením mírně vysazené vstupní části s vestibulem a vstupním foyerem, za ní navazuje prostor hlediště s větrací věží a dále vysoko se tyčící jevištní část se sedlovou střechou zdůrazněnou dvěma lyrami. Oddělení jednotlivých funkčních částí budovy zdůrazňují podélné a příčné konstruované sedlové střechy.¹⁷⁾ V interiéru následuje za vstupním obdélným vestibulem se schodišti po stranách (schodiště jsou vestavěna do nárožních věžic) chodba příčně situovaná k hloubkové ose diva-

dla. Na koncích této chodby jsou: a – schodiště opět přičně situovaná k hloubkové ose, b – přístup k ochozové chodbě s šatnami a provozními prostory.

Průčelí jabloneckého divadla je velmi blízko uliční čáry, a tím je poněkud utlumena celková monumentalita, přístup k divadlu působí stísněně. Navíc zde chybí vnější nástupní schodiště, takže určitou monumentálnost získává průčelí jen díky dvěma mohutným kandelábrům. Toto řešení bylo výsledkem vynuceného posunutí budovy na severní část pozemku, neboť jeho jižní část byla příliš podmačena. V dispozici jablonecké secesní divadelní budovy vynikají dobře dimenzovaná schodiště pro každé divácké pořadí. Charakteristické je též vysunutí schodišť do nárožních částí budovy. Výtvarné řešení je jednodušší, důraz je kladen na kvalitní technické vybavení a provozuschopnost. Stylově bychom tedy fasádu mohli hodnotit jako modernou ovlivněnou klasicismem (empír) s prvky geometrické secese. Podobnou realizací bylo i divadlo v Gießen (1906–07), oba projekty vznikaly buď současně, nebo v těsné chronologické návaznosti. Plné vyznění secesního typu divadla představuje pojetí fasády a vstupních prostor divadla v Mladé Boleslavi (1906–09), které však již nejsou dílem firmy Fellner a Helmer (více v oddílu „Divadlo v Mladé Boleslavi“). Stavebně monumentální verzi tohoto typu je divadlo v Klagenfurtu (1908–10). Divadla v Gießen, Jablonci a Klagenfurtu mají obdobný půdorys, shodné členění hlavních částí a uspořádání hlediště. Průčelí se liší jen v detailech plastické výzdoby. U všech se však vyskytuje dominující dvojice pylonů na průčelí zakončených nad střechou figurální skupinou, obdobně pojatá průčelní okna, vstupní portály s markýzou, atika a podobné rozvržení výzdobných prvků: maskaronů, erbů a antikizujících figurálních reliéfů. Podobně řešený interiér má rovněž divadlo v Badenu u Vídně (1908–09), exteriér zde však byl Fellnerem dodatečně upraven na jiném principu.

Ústřední prostor jabloneckého divadla je svým pojetím modernější a účelnější, než bylo dosud u divadelních sálů obvyklé. Až do konce osmdesátých let 19. stol. se u větších divadel uplatňoval vzor italského divadla se členěním na lóže až do pátého pořadí. Půdorys byl obvykle půlkruhovitý nebo podkovovitý. Lóže a jejich hierarchie byly prostředkem, který měl vypovídat o sociálním postavení jejich předplatitelů. Nejvíce ceněny byly lóže v prosčieniu i přes skutečnost, že z nich bylo na jeviště špatně vidět. Zámožní diváci totiž přicházeli do divadla proto, aby byli viděni, a raději se vzdali naděje, že uvidí vše, co se odehrává na jevišti, než aby seděli na stejné úrovni s ostatními lidmi. Fellner vnáší do této problematiky nový názor, který se pak uplatňuje zejména v divadlech provinčních. Fellner se v jedné ze svých přednášek vyjádřil v tom smyslu, že publi-

kum, které do divadla přichází za uměleckým zážitkem, se vyskytuje především ve městech s vynikajícím hereckým obsazením a špičkovou kvalitou představení. Běžná městská divadla navštěvují všechny vrstvy obyvatel i soubory nejrozličnějších kvalit. Pro takovýto typ měšťanských divadel je podle něj nejvhodnější použít v hledišti kombinaci lóží s amfiteátre.

Výzdoba exteriérů i interiérů jabloneckého divadla je střídá. To však rozhodně neznamená, že by jí architekti Fellner a Helmer na svých stavbách nevěnovali dostatečnou pozornost. Ateliér dával mnoho příležitosti vídeňským firmám či umělcům, mnohdy teprve začínajícím. Na druhé straně však také musel vyhovět zakázkám a přáním zadavatele, a tak často tvůrčí svoboda podlehla produkci. Jako dobrý krok lze hodnotit spolupráci ateliéru s Künstlercompagnii, jejímž členem byl tehdy ještě málo známý Gustav Klimt. Tato umělecká skupina vytvořila u nás oponu divadla v Karlových Varech a podílela se i na výzdobě divadla v Liberci. V jabloneckém divadle se malířská a sochařská práce uplatnila v menší míře. Nevíme, zda to bylo záměrem ateliéru, ale patrně se zde odrazily především finanční možnosti stavebníka. Jablonec byl sice zbohatlým městem, ale na velkorysejší podobu divadla nebylo přece jen dost peněz, mimo jiné i pro nezáměr majetnějších občanů. Chybí zde malovaná opona i nástrovní malba v hledišti. V plánech ateliéru jsou navrženy některé zdobné prvky, které se nakonec nerealizovaly. V hledišti byly při obnově nalezeny nerealizované tužkové rozkresy nástrovní malby. Autorská malířská nebo sochařská díla se v jabloneckém divadle neobjevují vůbec, vše je spíše na uměleckořemeslné úrovni. Stejně tak se neuplatňují žádné drahé materiály, základem dekorace je pozlacený štuk, leštěné mosazné prvky a plyšové čalounění.

Divadlo Jaroslava Průchy v Mladé Boleslavi

Na přelomu 19. a 20. stol. se Mladá Boleslav mění v průmyslové město. Od 60. let 19. století zde dochází k silné po-

Obr. 10: Mladá Boleslav, divadlo J. Průchy, pohled na hlavní a boční průčelí (foto D. Hladíková, 2000).

litizaci, jsou ustanoveny místní organizace politických stran i spolků a začíná provoz divadla od roku 1863 v nové radnici. V roce 1865 byl položen základní kámen k budově zvané Obecní dům, kterou navrhl pražský architekt Niklas spolu s mladoboleslavským Fichtnerem. Náklady činily 117 673 zl. a budova poskytující prostor městským úřadům, gymnáziu, dívčí škole a spolku Měšťanská beseda byla otevřena 4. 10. 1868. Pro kulturní oblast měl v tomto objektu význam především sál v první a druhém patře. Konaly se zde přednášky, shromáždění, konference, takže akcím, které se dosud odehrávaly pouze v menších sálech města bylo konečně poskytnuto dosti prostoru. Nebylo zde však vůbec zázemí pro divadelní představení, tzn. šatny herců, orchestřiště, rekvizitárna. Mezitím se však divadlo stalo takovým fenoménem, že město počítalo s dodatečnými úpravami projektu, případně realizací stavby, která by odpovídala potřebám divadelního provozu. V roce 1872 končí činnost spolek pro zřízení městského divadla a objekt převzalo město, respektive místní ochotnický spolek Kolár. V lednu 1904 se zde konalo poslední představení. V únoru 1904 vydalo hejtmanství v Mladé Boleslavi okamžitý zákaz divadelních a jiných produkcí v radničním sále. To pochopitelně znamenalo ochromení ochotnické činnosti ve městě. Následovala jednání, během nichž se vytrýbily dva hlavní názory: 1 – provedení stavebních úprav, které by respektovaly bezpečnostní předpisy (znamenalo by to např. přistavění železných schodišť zvenčí do dvora i Gymnaziální ulice) nebo 2 – výstavba nového divadla, protože předchozí návrh by pouze narušil venkovní vzhled a bezpečnost by se stejně nevyřešila, časem by pouze narůstaly problémy s provozem tohoto provizoria.

Již 20. listopadu 1903 vznikl pětičlenný výbor pro přípravu výstavby nového divadla, předsedou byl dosavadní divadelní referent Městského úřadu JUDr. Bedřich Laufberger. Zastupitelstvo hodlalo nový objekt postavit na pozemku bývalé Šámalovy zahrady. Zde už byly projektovány v poměrně honosném stylu další stavby (obecná a měšťanská

škola, reálka, sokolovna). V sousedství sokolovny byla vybrána volná plocha pro výstavbu nového divadla. K této parcele přiléhaly po jedné straně zadní části domů lemuující silnici na Českou Lípou. Zvolené místo se ukázalo jako šťastné rozhodnutí, protože Mladá Boleslav tak získala ve své nové části jednu z nejkrásnějších ulic a zároveň společenské centrum poblíž parku a výstaviště. 11. března 1904 zvolilo obecní zastupitelstvo divadelní komisi a schválilo umístění stavby. V květnu téhož roku byly objednány plány u arch. Antonína Balšánka a u firmy Fellner a Helmer.¹⁸⁾ Použity měly být plány, které nakonec komise uzná vhodnějšími. V březnu 1905 se veřejnost mohla seznámit s oběma návrhy a teprve 26. ledna 1906 obecní zastupitelstvo zadalo projekt firmě Fellner a Helmer. Vypracování projektu i s rozpočtem mělo činit 11 000 Kč. Celkové náklady vyšly na 280 000 Kč. Zadání vídeňské firmě však vyvolalo nevoli v řadách místní kulturní veřejnosti. Mladá Boleslav jako město v českém vnitrozemí neočekávala, že stavby reprezentativní kulturní instituce se ujme rakouská, byť kosmopolitní firma. Městské zastupitelstvo zdůvodnilo svoje rozhodnutí neodvolatelností zakázky, která byla závazně stanovena, ale také neuspokojující úrovní Balšánkových projektů. Počáteční spokojenost zastupitelstva se však zanedlouho rozptýlila. Neobarokní interiér byl schválen, rozpaky však způsobil exteriér pojatý v neorenesančním stylu. Komisi připadal příliš strážlivý a málo monumentální. Byla proto vypracována žádost, aby omítky a exteriér byl pojat dekorativněji a ve větší nádhře. Jako nejlepší řešení se komisi jevil secesní pojetí fasády. Žádost byla adresována pražskému architektovi Janu Krížneckému a brněnskému architektovi Emilu Králíkovi. 5. října 1906 zadalo obecní zastupitelstvo provedení plánů místnímu staviteli Antonínu Hercíkovi. Základní kámen byl položen 12. prosince 1906 a v následujících zimních měsících byla stavba „zazimována“. Změna projektu zkomplikovala zajišťování některých materiálů, např. ocelové konstrukce byly předraženy. Řemeslné práce prováděli místní živnostníci (malíři Panchártek a Nemastil, Splídek, sochaři Jouja) a pražští sochaři a štukatéři Vorel a Čapek. Keramické masky vytvořila firma Rýdl a Thon ze Svijan. Mladoboleslavská veřejnost sledovala posuny termínu a zvýšení nákladů s podezíravostí. Celkové náklady stouply na 480 000 Kč a zároveň se oddálil termín otevření z původně plánovaného roku 1908 na rok 1909. Konečné řešení exteriéru se však nakonec ukázalo jako šťastné. Představení byla zahájena 21. listopadu 1909 Jiráskovou Lucernou.

Volně stojící budova divadla na obdélném půdoryse se obrací hlavním průčelím do ulice, podobně je do ulice obrácena jedna boční strana. Zbývající dvě průčelí směřují do parčíku. Zastavěná plocha činí 1271 m². Blok stavby přiznává navenek vnitřní

Obr. 11: Mladá Boleslav, divadlo J. Průchy, pohled do hlediště (pohlednice ze souboru vydaného k 90. výročí otevření divadla).

škola, reálka, sokolovna). V sousedství sokolovny byla vybrána volná plocha pro výstavbu nového divadla. K této parcele přiléhaly po jedné straně zadní části domů lemuující silnici na Českou Lípou. Zvolené místo se ukázalo jako šťastné rozhodnutí, protože Mladá Boleslav tak získala ve své nové části jednu z nejkrásnějších ulic a zároveň společenské centrum poblíž parku a výstaviště. 11. března 1904 zvolilo obecní zastupitelstvo divadelní komisi a schválilo umístění stavby. V květnu téhož roku byly objednány plány u arch. Antonína Balšánka a u firmy Fellner a Helmer.¹⁸⁾ Použity měly být plány, které nakonec komise uzná vhodnějšími. V březnu 1905 se veřejnost mohla seznámit s oběma návrhy a teprve 26. ledna 1906 obecní zastupitelstvo zadalo projekt firmě Fellner a Helmer. Vypracování projektu i s rozpočtem mělo činit 11 000 Kč. Celkové náklady vyšly na 280 000 Kč. Zadání vídeňské firmě však vyvolalo nevoli v řadách místní kulturní veřejnosti. Mladá Boleslav jako město v českém vnitrozemí neočekávala, že stavby reprezentativní kulturní instituce se ujme rakouská, byť kosmopolitní firma. Městské zastupitelstvo zdůvodnilo svoje rozhodnutí neodvolatelností zakázky, která byla závazně stanovena, ale také neuspokojující úrovní Balšánkových projektů. Počáteční spokojenost zastupitelstva se však zanedlouho rozptýlila. Neobarokní interiér byl schválen, rozpaky však způsobil exteriér pojatý v neorenesančním stylu. Komisi připadal příliš strážlivý a málo monumentální. Byla proto vypracována žádost, aby omítky a exteriér byl pojat dekorativněji a ve větší nádhře. Jako nejlepší řešení se komisi jevil secesní pojetí fasády. Žádost byla adresována pražskému architektovi Janu Krížneckému a brněnskému architektovi Emilu Králíkovi. 5. října 1906 zadalo obecní zastupitelstvo provedení plánů místnímu staviteli Antonínu Hercíkovi. Základní kámen byl položen 12. prosince 1906 a v následujících zimních měsících byla stavba „zazimována“. Změna projektu zkomplikovala zajišťování některých materiálů, např. ocelové konstrukce byly předraženy. Řemeslné práce prováděli místní živnostníci (malíři Panchártek a Nemastil, Splídek, sochaři Jouja) a pražští sochaři a štukatéři Vorel a Čapek. Keramické masky vytvořila firma Rýdl a Thon ze Svijan. Mladoboleslavská veřejnost sledovala posuny termínu a zvýšení nákladů s podezíravostí. Celkové náklady stouply na 480 000 Kč a zároveň se oddálil termín otevření z původně plánovaného roku 1908 na rok 1909. Konečné řešení exteriéru se však nakonec ukázalo jako šťastné. Představení byla zahájena 21. listopadu 1909 Jiráskovou Lucernou.

dispoziční členění pouze tvarovým rozlišením střech, výrazná je jevištní nástavba se sedlovou střechou. Na bočních průčelích jsou pouze dva nevýrazné rizality, v partii vstupní a jevištní. Fasáda je výrazně vertikálně dělená pásy dle okenních os, střední část průčelí je zdůrazněna pílíří. Ze vstupního podjezdu se dostaneme do vestibulu se zaoblenými rohy, z nichž diagonálně vyúsťují chodby k ochozům a šatnám po stranách hlediště. Hlediště hruškovitého půdorysu má výraznou šířkovou dimenzi. Po stranách vestibulu se nacházejí příčně k hloubkové ose divadla situovaná schodiště, která vedou na balkón 1. patra.

K mladoboleslavskému divadlu existuje několik variant návrhů. Tato práce se zabývá vzhledem exteriéru, který realizovali architekti Kříženecký a Králík a dále dvěma nerealizovanými návrhy na provedení exteriéru od Fellnera a Helmera. Na práci dvou párů architektů je možné porovnat: 1 – různé stylové pojetí fasád divadel, 2 – český a vídeňský přístup k řešení problému, 3 – případně zvláštní hodnoty nebo negativa jednotlivých projektů.

Divadlo má charakteristické znaky pozdních projektů firmy Fellner a Helmer.¹⁹⁾ V interiéru je kladen důraz na šířkovou dimenzi, na rozdíl od předchozích divadel, kde pořadí byla vrstvena do výšky, je zde jediný prostorný balkón. Více místa je také vyhrazeno širokým řadám sedadel. Vstupní partie navazují na divadla v Karlových Varech a Praze s tím rozdílem, že při zjednodušení vertikálního uspořádání stoupají po stranách oválného vestibulu schodiště k jedinému balkónu a diagonální komunikace vede do přízemního prostoru. Pro stavbu bylo nakonec jistě přínosem, že místo vídeňskou firmou navrhovaného exteriéru tehdy již anachronické (a v tomto případě ne příliš invenční) neorenesance byl zvolen projekt Kříženeckého a Králíka. V duchu secese byla formována celá fasáda (detaily fasády: barevnost – modrý nátěr dřevěných okenních rámců a dveřních výplní, zelená (může být nátěr nebo měděnka) na kovových částech, šedá na stříkané omítce vpadlých polí, bílá na vystouplých polích z hlazené omítky, přírodní barva písku na ozdobách z litého betonu, majolika, broušené a barevné sklo (markýza a lucerny). Interiér si ponechal původní dispoziční rozvrh a základní uspořádání stavebních hmot, změněno bylo podstatně hlavní průčelí. Střední rizalit svírají pylony, na nichž jsou umístěna alegorická sousoší *Probuzení národa* a *Vítězství umění* od Jana Štursy a v tympanonu socha *Thálie*. V interiéru provedl výzdobu vestibulu a foyeru Jindřich Čapek podle architektonického návrhu B. Hübschmanna. Opona byla komponována mladoboleslavským T. Hilšerem.

VÝZNAM A PŘÍNOS ATELIÉRU FELLNER A HELMER V KONTEXTU ČESKÉ ARCHITEKTURY A SROVNÁNÍ S DALŠÍMI ČESKÝMI REALIZACEMI

V druhé polovině 60. a první polovině 70. let 19. stol. se v českých městech rozmohlo zakládání a výstavba nových divadel. Po zhruba pětileté odmlce po roce 1875 přichází v 80. letech nová vlna výstavby divadel především v německy mluvících oblastech našeho území, do které spadá i většina divadel realizovaných firmou Fellner a Helmer.

Většina českých městských divadel 80. a 90. let nadá-

le opakovala dispoziční schéma 19. století, tzn. půdorys hlediště je vázán na ekonomické využívání prostoru vrstvením balkónů a galerií nad sebou. Pro zámožnější občany jsou zřizovány oddělené reprezentativní lóže, méně zámožní lidé mohli využít míst k stání. Nejvíce vznikala divadla s kapacitou 500 osob. Zcela zvláštní skupinou, které není v této práci věnována pozornost, jsou víceúčelové sály, kde se kromě divadelních představení konaly též koncerty, schůze a plesy. Další skupinou, která není v této práci vzhledem k vymezenému tématu zohledněna, jsou letní arény, které vznikaly především na území Prahy. Z pražských divadel bylo pod silným vlivem projektů ateliéru Fellner a Helmer zejména karlínské divadlo *Varieté*, postavené Ottou Ehlenem v letech 1880–81 (dnes je zachovalé pouze původní neorenesanční průčelí do Křížkovy ulice, interiér byl v roce 1897 přestavěn B. Ohmannem). V řešení hlediště je zde patrná přímá souvislost s typem sálu kombinujícím varietní a operetní představení, jak jej Fellner a Helmer realizovali např. u budapeštského *Orfea* (1893) nebo u berlínského divadla „Pod lipami“ (kol. 1892). Sál je rozložen spíše do šíře, typická je amfiteátrově uspořádaná galerie na téměř kruhovém půdorysu. Po obvodu balkónu se nacházejí lóže. Parter s rovnou podlahou a stolovým zařízením pro exhibice je mnohonásobně rozlehlejší v porovnání s malým jevištěm.²⁰⁾

Mezi nejvýznamnější divadla, realizovaná v době vrcholného působení ateliéru Fellner a Helmer na našem území, patří bezesporu Národní divadlo v Praze.

Ateliér Fellner a Helmer se proslavil především výstavbou divadel, ale zapomenout bychom neměli ani na jeho projekci ryze účelových staveb, např. obchodní a obytné domy, domy pro spořitelny a bankovní nebo dokonce tovární provoz. V počátcích projektování divadel následovala dvojice architektů především principy architekta Laubeho, tzn. účelný prostor a co nejvhodnější dekorace, vše s ohledem na diváka. Později se v ateliéru vytvořila šablona univerzálního a praxi vyhovujícího řešení divadla, která byla s menšími obměnami používána po dobu, dokud její výzdobná složka nezastarala. Díky tomuto postupu mohla být divadla stavěna na několika místech současně. Velkou měrou přispívala k úspěchu firmy zejména její finanční dostupnost a poměrně krátká doba realizace. V průběhu třiceti let, kdy se firma zabývala projektováním divadel, se tyto dva aspekty dají dobře rozeznat. Doba výstavby divadel, včetně vypracování projektu, rozpočtu a pořizování pozměňovacích návrhů v rámci bezpečnostních nařízení, nikdy nepřesáhla tři roky. Mnohá města by v tak krátké době nepořídila budovu divadla vybavenou na standardní dobové úrovni. O solidnosti firmy svědčí též fakt, že vždy dodrželi předběžný finanční rozpočet, někdy dokonce ušetřili nebo zkrátili dobu stavby. Stavební náklady se v průměru pohybovaly kolem 500 tisíc zlatých. Výjimku tvoří pouze Liberec (295 tisíc) a Praha (775 tisíc). Plošný obsah půdorysů staveb se pohybuje v rozmezí od 1075–1271 m² (Karlovy Vary, Liberec, Jablonec n. Nisou, Mladá Boleslav). Pouze rozloha půdorysů v Praze a Brně přesahuje 2500 m². Z těchto údajů vyplývá, že náklady se odvíjely od honosnosti výzdoby a technického vybavení, úprav staveniště a ceny pozemku. V průběhu výstavby divadel se do cen promítá i reforma měnové soustavy habsburské monarchie.

Pro začlenění divadel do urbanistického plánu měst je typická jejich pozice na rozhraní původního historického jád-

ra města a nově vznikající zástavby konce 19. stol.

Splnění podmínek bezpečnosti provozu divadla bylo považováno za samozřejmost. Zájem o protipožární opatření dokazuje nejen Helmerova přednáška „Über die Feuer-sicherheit der Theater und die notwendigen Reformen“, pro-nesená v roce 1904 na schůzi spolku rakouských inženýrů a architektů, ale také Helmerova realizace modelu protipožárního divadla ve Vídni v roce 1905, kterou financoval rakouský spolek inženýrů a architektů.²¹⁾ V Brně a Liberci musela být stavba divadel pozastavena a plány byly pozměněny tak, aby vyhovovaly novým bezpečnostním předpisům.

Lze říci, že v oblasti nových stavebních technologií a konstrukci ateliér ve svých projektech počítal s jejich využitím a u většiny divadel navrhoval elektrické osvětlení, jehož konečná instalace závisela pak především na finančních možnostech stavebníka. O kvalitě stavebního provedení svědčí i to, že většina divadel sloužila svému účelu bez výraznějších problémů až do nedávno prováděných rekonstrukcí. Technické vybavení, konstrukční řešení i systém větrání tvoří pozoruhodnou součást staveb divadel, touto problematikou se však studie nezabývala a pro její zpracování přenechává autorka prostor dalšímu bádání technicky zaměřených odborníků.²²⁾

Návrhy plánů a vrchní vedení stavby vždy vykonával jeden z dvojice architektů, který pověřoval stavebním dozorem v místě výstavby divadla některého z místních architektů. Pokud jde o spolupráci s ostatními výtvarníky, byli většinou k výzdobě povoláváni vídeňští umělci, kteří se již ve spolupráci s ateliérem Fellner a Helmer osvědčili. Patřili mezi ně i začínající bratři Klimtové, jejichž spolupráce s ateliérem Fellner a Helmer se zároveň kryje s ranou etapou jejich díla. Toto období je ještě pod silným vlivem Markartova díla (opona divadla v Liberci), ale začínají se objevovat také první náznaky secese (malovaná pole stropu a opony divadla v Karlových Varech). Určitou výjimku mezi divadly ateliéru tvoří mladoboleslavské divadlo, a to nejen datem svého vzniku téměř na konci tvorby ateliéru, ale také uplatněním českých výtvarníků na výzdobě, což je pochopitelně dáno i pozicí města ve středních Čechách. Zdůraznit bychom zde měli zejména Štursova sousoší na pylonech divadelního průčelí. Plastická výzdoba exteriérů divadel byla obvykle dílem vídeňských sochařů, štukovou výzdobu interiérů vytvářeli místní štukatéri.

Více než čtyřicet let trvající spolupráce dvou architektů přispěla k rozvoji kultury a zhodnocení tvářnosti habsburské monarchie a ateliér Fellner a Helmer si získal jméno mezi stavebními firmami na poli divadelní architektury.²³⁾

a později dramaturgem Volkstheateru ve Vídni.

- 4) Při regulaci bylo toto divadlo i přes svůj dobrý stav demolováno, ještě v roce 1857 se v něm konalo 1. vídeňské představení Tannhäusera.
- 5) Divadlo vyhořelo 1863.
- 6) H. Ch. Hoffmann, Die Theaterbauten von Fellner und Helmer, München 1966, s. 12 ad. V roce 1939 je Fellnerův vnuk Robert Reiner ve vídeňském adresáři naposled jmenován jako jugoslávský občan žijící v Záhřebu, v roce 1940 přijal přezdívkou Knebel, v roce 1950 umírá ve Vídni. Po dědečkovi zdědil pracovní stůl a věci v něm. Věci z ateliéru (plastiky, obrazy, archiv) odkázal úředníkům Wagnerovi a Anderlemu, kteří měli v případě odprodeje těchto věcí předat účet R. Reinerovi a Helmerovi ml. Předběžné návrhy, náčrtky, pracovní detaily, plány městských divadel v Salzburgu, Budapešti a Berndorfu odkázal obci a dále přešly do vlastnictví muzea města Vídne. Centrálnímu spolku architektů odkázal tři obrazy. Město Vídeň získalo rovněž akvarely Blázince a Triumfální oblouk.
- 7) Viz pozn. 6, s. 12 ad. Otec se narodil v roce 1815 v Dannenbergu. 26. 6. 1843 získal měšťanské právo 3. třídy v Harburgu.
- 8) Viz pozn. 6, s. 16 ad. Architekti, kteří prošli praxí v ateliéru: Franz v. Kraußau, Gotthilf- Miskolczy, Rud. Krausz (divadlo v Ústí n. Labem), I. Waleher (z Moltheimu), Leo Steinitz, Gustav Zorn, Leo Kammel, August Friedl, Josef Schreiber, Anton Eysen, Bergmann a Jauernick. Pouze výjimečně přibrali Fellner a Helmer ke spolupráci architekta z jiného ateliéru, např. v Gießenu vyhráli soutěž spolu s architektem Mayerem, který jim připravoval plány, Konzerthaus a Akademie ve Vídni vznikla zase ve spolupráci s vrchním stavebním radou Baumannem.
- 9) Viz pozn. 6, s. 16 ad.
- 10) Viz pozn. 6, s. 78.
- 11) F. Bowier, Die Architekten der Illusion, Graz 1999, s. 53 ad.
- 12) J. Hilmnera, Česká divadelní architektura, Praha 1999, s. 39
- 13) Radnice byla postavena podle projektu vídeňského architekta Franze Neumanna v letech 1888–93 ve stylu německé renesance, na místě staré radnice z přelomu 16. a 17. stol.
- 14) Výměry skutečně zastavěné plochy budovou byly určeny podle údajů katastru nemovitostí, snímků katastrálních map, náčrtů z nového měření, získaných na katastrálních úřadech případně podle stavebních plánů z doby realizace divadla.
- 15) Výměry skutečně zastavěné plochy budovou byly určeny podle údajů katastru nemovitostí, snímků katastrálních map, náčrtů z nového měření, získaných na katastrálních úřadech případně podle stavebních plánů z doby realizace divadla.
- 16) L. Tržeschtik, Über neuere Theaterbauten mit einem kurzen Rückblicke auf ältere und älteste Bauten dieser Art, In: Allgemeine Bauzeitung, Wien 1898, s. 82 ad
- 17) Tyto střechy jsou typickým znakem pro skupinu divadel ovlivněných secesí.
- 18) Viz. stať diplomové práce „Význam ateliéru v kontextu české divadelní architektury a srovnání s některými českými realizacemi“ (cit v pozn. 1).
- 19) J. Hilmnera, Divadelní architektura v Čechách a na Moravě, Praha 1999, s. 44.
- 20) Viz pozn. 19, s. 47.
- 21) T. Lipsky, Von Augsburg bis Zürich, vybraná hesla katalogu Die Architekten der Illusion, Graz 1999, s. 207–209
- 22) V souvislosti s rekonstrukcí divadla v Jablonci n. N. v letech 1996–98 byly plány zapůjčeny a dosud nejsou vráceny (dle informace zástupce vedoucího RRR MěstÚ v Jablonci n. N.).
- 23) Prameny a literatura ke zpracovávanému tématu in: D. Hladíková, Divadelní architektura (cit. v pozn. 1).

POZNÁMKY

- 1) Viz D. Hladíková, Divadelní architektura ateliéru Fellner a Helmer v Čechách a na Moravě, diplomová práce, Praha 2001, Ústav pro dějiny umění FF UK v Praze.
- 2) A. von Wurm- Arnkreuz, Der Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau, Wien – Leipzig 1919.
- 3) Viz pozn. 2, s. 6, 10 ad. 1 – Ferdinand Fellner ml. byl nejstarším synem, 2 – Anna Schenk-Fellner, 3 – Robert Fellner byl úředníkem cukerní společnosti, velmi mladý odešel do Ameriky, 4 – Otto Fellner působil jako inspektor labské plavební společnosti, 5 – Auguste Conraetz-Fellner, 6 – Max Fellner byl úředníkem společnosti Apollwerke, 7 – Lind Brünner- Fellner, 8 – Dr. Richard Fellner se stal redaktorem

THEATERARCHITEKTUR DES ATELIER FELLNER UND HELMER IN BÖHMEN UND MÄHREN

Die Architektur des Historismus der 2. Hälfte des 19. und des 20. Jahrhunderts blieb lange unterschätzt. In der Studie ist die Aufmerksamkeit sechs Theatergebäuden gewidmet, die in Böhmisches Ländern die Firma Fellner und Helmer während des 3. Viertels des 19. Jahrhunderts und zu Beginn des 20. Jahrhunderts gebaut hat.

Das Atelier der zwei Gesellschafter Ferdinand Fellner (1847 – 1916) und Hermann Helmer (1849 – 1919) entstand im Jahre 1873 und spezialisierte sich vor allem auf den Theateraufbau auf dem Gebiet der Monarchie Österreich-Ungarn. Seit seiner Entstehung bis 1914 hat das Atelier über 50 Theater und Konzertsäle erbaut und die Mehrheit von ihnen dient bis heute ihrem ursprünglichen Zweck. Es sind auch andere realisierte Bauten bekannt, die zu unterschiedlichsten Zwecken bestimmt wurden, anfangend mit dem Badewesen über Banken, Krankenhäuser, Restaurants und Wohnhäuser. Während der Tätigkeit des Ateliers – ganze 43 Jahre – sind über 300 Architekten durchgekommen, die hier die Möglichkeit hatten, neue Erkenntnisse zu erwerben und einmalig haben sie im Gegenteil oft die architektonische Schöpfung des Ateliers lebendiger gemacht. Zwischen Fellner und Helmer existierte eine praktische Arbeitsteilung. Den Kunden konnte die Firma gewährleisten, dass die Baukosten nicht überschritten werden, dass sie während des Baus durchgehend die Bauaufsicht, regelmäßige Inspektionen der Architekten und Aufsicht in der Buchhaltung sicherstellt. Es haben ebenfalls der relativ niedrige Preis, verhältnismäßig kurze Zeit der Realisierung des Baus und die Einhaltung der Sicherheitsvorschriften für den Theaterbetrieb zu dem guten Namen der Firma beigetragen. Das Atelier hat stilistisch besonders die Elemente der italienischen Renaissance verwendet. Durch die Praxis hat sich in dem Atelier eine Schablone des Theaters gebildet, die mit Abänderungen erfolgreich benutzt wurde. Auch die Tatsache, dass manche Städte in der kurzen Zeit kein üblicherweise ausgestattetes und repräsentatives Gebäude anschaffen würden, ist nicht geringfügig.

Das älteste auf dem Gebiet unserer Republik realisierte Theater war das Theater in Brno/Brünn, dass schon in dem Jahr seiner Eröffnung mit dem elektrischen Strom ausgestattet wurde. Ein Jahr später wurde das ebenfalls Neorenaissance-theater in Liberec/Reichenberg eröffnet, seine Ausführung wurde jedoch nicht in so hohem Maße auf das Gepräge gerichtet und deswegen ist z. B. seine Fassade weniger verziert. Das Theater in Karlovy Vary/Karlsbad aus dem Jahre 1886 hat schon eine neobarocke Fassade, das Interieur ist im Neorokoko ausgeführt. Der Nachdruck wurde hier besonders auf das Gleichgewicht des Zweckes und der Schönheit in dem Eingangsvestibül gelegt. Eine ähnliche Disposition wie das Karlsbader Theater hat auch die Staatsoper in Prag aus dem Jahre 1888. Im Rahmen des Ateliers handelt es sich in diesem Fall um das anspruchsvollste Bauunternehmen auf dem Gebiet unserer Republik, das Theater wurde eher dem wohlhabenden Publikum bestimmt. Die Auffassung der geometrischen Sezession und gleichfalls eine bestimmte Belebung in das Schaffen des Ateliers auf unserem Gebiet hat die Realisierung des Stadttheaters in Jablonec nad Nisou/Gablonz gebracht (eröffnet 1907). Die Einfachheit der architektonischen Formen wird nicht nur durch die stilistische Einreihung des Theaters, sondern auch durch die begrenzten finanziellen Möglichkeiten des Bauherrn bestimmt.

Ein typischer Ausdruck der späten Phase der Tätigkeit des Ateliers ist auch das Theater in Mladá Boleslav/Jungbunzlau, eröffnet im Jahre 1909. Etwa veraltetes Exterieur in dem Geist der Neorenaissance, entworfen von Fellner und Helmer, wurde zum Schluss im Wettbewerb durch den Entwurf von den Architekten Kríženecký und Králík ersetzt, die die Fassade in der Jugendstilauffassung gelöst haben. Das Interieur hat jedoch die ursprüngliche von Fellner und Helmer entworfene Disposition beibehalten.

Die mehr als vierzig Jahre dauernde Zusammenarbeit zwei Architekten wurde vor allem auf dem gegenseitigen Vertrauen begründet. Ihr Schaffen hat zur Entwicklung der Kultur und der Besserung der Gestalt der Habsburger Monarchie beigetragen und das Atelier Fellner und Helmer hat eine bedeutende Position unter Baufirmen auf dem Gebiet der Theaterarchitektur gewonnen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Brno/Brünn, Mahen-Theater, Grundrissplan des 1. Stockes (Fotoarchiv des Denkmalamtes in Brno).

Abb. 2: Brno/Brünn, Mahen-Theater, Blick zu der Bühne von den Proszenium-Logen (Fotoarchiv des Denkmalamtes in Brno).

Abb. 3: Liberec/Reichenberg, F. X. Šalda-Theater, Ansicht der Stirnwand (Foto D. Hladíková, 1999).

Abb. 4: Karlovy Vary/Karlsbad, V. Nezval-Theater, Ansicht der Seitenfassade (Foto D. Hladíková, 2000).

Abb. 5: Karlovy Vary/Karlsbad, V. Nezval-Theater, Ansicht der Seitenfassade von dem Bühnenteil (Foto D. Hladíková, 2000).

Abb. 6: Praha/Prag, Staatsoper, Ansicht der Seiten- und Hauptfassade (Foto D. Hladíková, 2000).

Abb. 7: Praha/Prag, Staatsoper, Blick in das Eingangsvestibül (Foto D. Hladíková).

Abb. 8: Jablonec nad Nisou/Gablonz, Stadttheater, Blick in den Zuschauerraum (aus: D. Klein, Městské divadlo v Jablonci nad Nisou, Jablonec n/Nisou, 1998).

Abb. 9: Jablonec nad Nisou/Gablonz, Stadttheater, Ansicht der Seiten- und Hauptfassade (Foto Verlag Jakoubě, 1999).

Abb. 10: Mladá Boleslav/Jungbunzlau, J. Průcha-Theater, Ansicht der Haupt- und Seitenfassade (Foto D. Hladíková, 2000).

Abb. 11: Mladá Boleslav/Jungbunzlau, J. Průcha-Theater, Blick in den Zuschauerraum (Ansichtskarte aus der Kollektion, die zum 90. Jahrestag der Eröffnung des Theaters herausgegeben wurde).

(Übersetzung J. Kroupová)